

Gotlands medeltida kyrkor - en del av världsarvet?

Disposition

Del 1 Allmänt om världsarv sid. 3

Postadress
Louise Borgö
Strandgatan 14
621 56 Visby

Telefon
+46 (0)498-29 27 39
+46 (0)707-89 27 42
+46 (0)498-29 27 00 vx

E-post
info@gotlandsmuseum.se
louise.borgo@gotlandsmuseum.se

Bankgiro
308-0728

Besöksadress
Strandgatan 14, Visby

Fax
+46 (0)498-29 27 29

Webbplats
www.gotlandsmuseum.se

Plusgiro
18 88 00-7

• Inledning	sid. 3
• Världsarvskonventionen	sid. 3
• Definition av ett världsarv och kriterier	sid. 4
• Den globala strategin	sid. 5
• Operational guidelines – hur man går till väga	sid. 6
• Tillägg och ändringar av redan existerande världsarv	sid. 7
Del 2	
Medeltidskyrkorna och nominering till Världsarvslistan	sid. 8
• Kyrkornas kulturhistoriska värde	sid. 9
• Lagskydd och skötsel	sid. 13
• Lokal förankring	sid. 14
• Andra erfarenheter av att bilda världsarv	sid. 16
• Slutord	sid. 18
• Litteratur om de gotländska kyrkorna i urval	sid. 22
• Länkar	sid. 23
• Tack till alla...	sid. 24

Del 1 Allmänt om världsarv

Inledning

Detta är en förstudie av de gotländska medeltidskyrkornas möjlighet att bli del av vårt gemensamma världsarv. Förstudien görs på uppdrag av Visby Stift. Stiftsstyrelsen i Visby Stift aktualiserade frågan våren 2008. Frågan om de medeltida kyrkorna på Gotlands landsbygd kan bli världsarv har väckts tidigare av politiker i Gotlands kommun, t.ex. som interpellation 1994 och som motion 1996 i samband med att Visby nominerades som världsarv. Anledningen till att man inte gick vidare med frågan då var att man inte hade tillräckligt med kunskap och resurser. Hansestaden Visby upptogs 1995 på UNESCO: s lista över världens kultur- och naturminnen. Världsarvet utgörs av staden innanför stadsmuren med de omgivande parkområden som skyddszon. Den medeltida staden Visby och de 92 medeltida kyrkorna har samma aktningvärda ålder men har de samma universella värde, och framförallt hur tar man reda på det? Det vill denna förstudie bringa klarhet i.

Världsarvskonventionen

För att skydda jordens mest värdefulla kultur- och naturmiljöer mot förstörelse och vanvård antogs världsarvskonventionen vid UNESCO: s generalkonferens 1972. I april 2009 har konventionen undertecknats av 186 stater och Sverige antog konventionen 1985. De som har erkänt konventionen har förbundit sig att skydda hela sitt lands nationella arv, inte bara de utnämnda världsarven. Varje stat måste ha en lämplig lagstiftning och organisation för att kunna skydda sitt natur- och kulturarv. Dessutom finns det krav på att respektera andra länders natur- och kulturarv. För att kunna stödja fattiga länders ansträngningar att bevara vårt gemensamma arv finns en ekonomisk förpliktelse inskriven i konventionen. Den uppfylls i form av avgifter som samlas in till den s.k. Världsarvsfonden. Där ifrån kan länder som har anslutit sig till konventionen söka bidrag. Konventionen omfattar totalt 38 artiklar och i inledningen definieras vad ett natur- och kulturarv är för något. Där står också att det ska finnas en mellanstatlig kommitté, kallad Världsarvskommittén, som ska upprätta en lista över de platser med natur- och kulturvärden som anses omistliga fört mänskligheten.

Definitionen av ett världsarv och kriterier

Ett världsarv är ett natur- och/eller kulturarv som har globala värden. På engelska använder man termen ”outstanding universal value” vilket kan översättas till synnerligen märkligt ur ett universellt perspektiv. För att kunna tas upp på Världsarvslistan måste natur- och kulturarvet dessutom uppfylla åtminstone ett av tio utvalda kriterier. Av dessa är sex applicerbara på kulturmiljöer och dessa sex är följande (egen översättning):

- Representera ett av människans mästerverk
- Visa på ett viktigt utbyte av mänskliga värderingar, över en tidsrymd eller inom ett kulturellt område i världen, som manifesteras antingen arkitektoniskt eller tekniskt, som monument, i stadsplanering eller landskapsdesign.
- Bära på en unik vittnesbörd om en kulturell tradition eller om en existerande eller död civilisation

*Två bilder av de svenska världsarven Laponia (överst) och Drottningholms slott (nederst) som representerar helt olika kulturmiljöer med globalt värde.
Foto Bengt Hedberg*

- Vara ett exceptionellt exempel på en typ av byggnad eller kulturlandskap som illustrerar ett avgörande utvecklingsskede i människans historia.
- Vara ett unikt exempel på en traditionell mänsklig bosättning, mark-, kust- eller vattenanvändning som är representativt för en kultur, speciellt när den blivit försvagad av krafter som lett till oåterkallelig förändring.

- Ha direkt eller indirekt koppling till händelser eller levande traditioner, med idéer, tro eller föreställningar, med konstnärliga eller litterära verk som är synnerligen märkliga ur ett universellt perspektiv. (Kommittén anser att detta kriterium helst ska användas i kombination med ett annat på listan).

För att anses vara synnerligen märkligt ur ett universellt perspektiv måste en plats också leva upp till förväntningarna om integritet eller autenticitet. Med autenticitet menas att man ska kunna spåra ett kulturobjekts historia i säkra källor. Vad som är säkra källor måste bedömas från kultur till kultur eftersom det varierar kraftigt. Autenticiteten ska fastställas i nomineringsprocessen av det land som ansöker om världsarv. Begreppet integritet används istället för autenticitet när det är frågan om naturobjekt. Dessutom ska det tilltänkta objektet ha ett tillräckligt lagskydd och en vård- och skötselplan för att garantera dess framtida säkerhet.

Den globala strategin

Världsarvslistan utökas varje år. I år finns 878 världsarv med på listan, 679 av dem är kulturarv, 179 är naturarv och 25 är både natur- och kulturarv. De 878 världsarven finns i 145 länder. Obalansen på listan är stor både mellan uppmärksammade kultur- och naturvärden och mellan olika delar av världen eftersom två tredjedelar av alla världsarv ligger i Europa. För att rätta till detta lanserades den globala strategin 1994 som ska verka för en representativ, balanserad, och trovärdig världsarvslista. En global studie som utfördes 1987 till 1993 avslöjade att Europa, historiska städer och religiösa monument, kristendom, historiska perioder och elitistisk arkitektur är överrepresenterade. Den globala strategin antogs för att vidga definitionen av världsarv så att de bättre återspeglar hela vår världs natur- och kulturskatter. Vid Generalförsamlingens möte 1999 bestämdes att Europas länder i fortsättningen endast skulle få nominera ett objekt per land och år samt att detta objekt skulle tillhöra en underrepresenterad grupp bland världsarven, så som 1900-talets byggnadsverk och industriminnen. Detta visade sig för snävt och i de aktuella riktlinjerna står nu att man får nominera två objekt per land och år under förutsättning att ett av de nominerade bidragen är ett naturarv. Under en provperiod på 4 år får länderna på egen hand avgöra vilka sorts objekt som ska nomineras men uppmanas att själva sålla bort sådant som är överrepresenterat på lista.

Operational guidelines – hur man går till väga

Världsarvskommittén har upprättat mycket detaljerade riktlinjer för hur ett objekt ska kunna bli inskrivet på världsarvslistan. Dessa kallas på engelska för *operational guidelines* och revideras kontinuerligt. Den senaste versionen finns på UNESCO: s hemsida och är från 2008. Nedan följer en förenklad beskrivning av nomineringsprocessen för ett objekt som man vill ska tas upp på världsarvslistan:

1. Preliminär lista

Det första steget är att göra en inventering av det nationella natur- och kulturarvet. Detta resulterar i en preliminär lista kallad *tentative list* på engelska. Denna är en förhandsberäkning av vilka objekt som ett land kan tänkas nominera de närmaste fem till tio åren och kan uppdateras när som helst. Detta är ett mycket viktigt steg eftersom världsarvskommittén inte kan bedöma ett nominerat objekt om det inte finns med på landets preliminära lista.

2. Nomineringshandlingar

Genom att upprätta en preliminär lista och välja objekt från den kan medlemslandet planera för att nominera ett objekt och upprätta nomineringshandlingar. The World Heritage Center, vilket är Världsarvskommitténs sekretariat, kan hjälpa till att förbereda handlingarna till ansökan som måste vara så uttömmande som möjligt. Ansökningshandlingarna skickas sedan tillbaka igen för att försäkra sig om att de är kompletta. Sedan skickas ansökan till de rådgivande organen för utvärdering.

3. De rådgivande organen

Ett nominerat objekt är oberoende värderat av två rådgivande organ som är tillsatta av världsarvskonventionen nämligen *ICOMOS (the international Council on Monuments and Sites)* och *IUCN (the World Conservation Union)* som båda förser Världsarvskommittén med utvärdering av det nominerade objektet. Det tredje rådgivande organet är *ICCROM (International Center for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property)*, en mellanstatlig organisation som förser kommittén med råd angående konservering och bevarande av kulturplatser.

4. Världsarvskommittén

När ett objekt har blivit nominerat och utvärderat är det upp till den mellanstatliga Världsarvskommittén att ta beslut om objektet ska skrivas in på listan. Den träffas en gång om året för att bestämma vilka objekt som ska tas med på listan. Kommittén kan bordlägga frågan och be ansökningslandet om mer underlag.

5. Urvalskriterier

För att bli inskrivet på världsarvslistan måste ett objekt vara synnerligen märkligt ur ett universellt perspektiv samt uppfylla minst ett av 10 fastställda kriterier. Dessa kriterier finns beskrivna i *the operational guidelines* som tillsammans med konventionen är huvudverktygen för att upprätta Världsarvslistan.

Tillägg och ändringar av redan existerande världsarv

I "the operational guidelines" finns ett stycke (paragraf 163-167) som behandlar förändringar av världsarvsbeskrivningarna. Det kan beröra gränser, kriterier eller namn på objektet. Först behandlas mindre förändringar och sedan mer betydande. Dessa paragrafer är det som reglerar hur man gör tillägg till redan existerande världsarv. Nedan följer en sammanfattning i egen översättning av dessa paragrafer.

Till *mindre* förändringar räknas sådana som inte förändrar objektets yta i någon väsentlig omfattning eller berör dess universella värde. Om ett medlemsland vill begära en sådan mindre förändring av gränserna i ett av sina världsarv, ska denna fråga vara ställd till kommittén senast den 1 februari det innevarande året. Kommittén kan godkänna förändring eller besluta att förändringen är så pass avgörande att en helt ny ansökan måste göras.

En *större* förändring av gränserna eller kriterierna för ett världsarv kräver en ny ansökan. En ny ansökan som berör de aktuella förändringarna ska då lämnas in senast den 1 februari det innevarande året och behandlas precis som ansökan för ett helt nytt världsarv.

Det samma gäller om man vill skriva in ett objekt under ett nytt kriterium eller lägga till något kriterium. Vill man ändra världsarvets namn på något sätt ska det vara världsarvssekretariatet tillhanda tre månader innan kommitténs årliga möte. När det gäller att utvidga världsarvet Hansestaden Visby till att gälla även de gotländska kyrkorna kan alla de ovan beskrivna ändringarna bli aktuella.

DEL 2 medeltidskyrkorna och nominering till världsarvslistan

På Gotland finns 92 medeltida kyrkor i bruk. En av dem ligger i Visby och är stiftets domkyrka och övriga 91 är utspridda på resten av ön. På medeltiden hade Visby ytterligare minst 12 kyrkor och landsbygden minst 4 till, som idag är ruiner. Kyrkorna är byggda mellan ca 1150 till 1350 med vissa enstaka fynd och arkeologiska spår av en äldre träkyrkotradition som sträcker sig mellan ca 1050-1150. Byggnaderna är uppförda i kalksten eller sandsten med, i de flesta fall, trä- eller tegeltak med sadelform. Tornen har traditionellt spetsiga spiror av trä men det finns några mer sentida undantag med huvar som har andra former. Många av fasaderna är putsade och vitkalkade men det finns även kyrkor med oputsade fasader. Huggna utsmyckningar kring portaler är vanliga liksom masverk i fönster och dekorativt huggna lister på socklar. Kyrkornas planer följer ett mönster med

många avsteg som beror på avbrutna byggnadsprocesser redan under medeltiden. Den typiska gotlandskyrkan har ett litet kor med absid eller rakslutande östvägg, ett bredare långhus och ett torn med spira.

Invändigt är kyrkorna präglade av efterreformatoriska inredningar med inslag av medeltida rester så som kalkmålningar på väggarna, murade högaltare i koren, altarskåp i trä, dopfuntar av sand- eller kalksten, träskulpturer och glasmålningar. Under 1600- och 1700-talen inreddes kyrkorummen med bänkar i fasta bänkkvarter och den för predikan viktiga predikstolen. Många kyrkor vitkalkades och dekorerades med målningar i tidens smak. Senare tillägg under 1800- och 1900-talen är uppvärmningssystem och belysning. Vår tids bidrag är främst vård- och underhåll av den befintliga kyrkan men också del förändringar som nya förvaringsutrymmen, moderna värmesystem och inspektionsbryggor på vindarna. Alla tidslager som lagts ovanpå varandra sedan byggnadstiden syns i kyrkorna och även om de inte värderats lika högt genom tiderna så finns spår av hela den

Lojsta kyrka på Gotland, vy över kyrkan från SV. Foto Jan Utas, Gotlands Museum.

Interiörbild från Bro kyrka på Gotland med predikstol och bänkkvarter och målningar från 1600- och 1700-talen. Foto Louise Borgö, Gotlands Museum.

kyrkliga historien bevarad i de gotländska kyrkorna.

Kyrkornas kulturhistoriska värde

Hur vet man då om de gotländska kyrkorna är världsunika? Det måste fastställas genom jämförande studier, på eng. *comparative analysis*, som utreds i själva nomineringsprocessen. I detta skede kan man bara rada upp de mycket höga kulturhistoriska värden som de medeltida kyrkorna på Gotland har och göra en bedömning av utgångsläget.

Gotland har över 90 medeltida kyrkor på en yta av ca 3000 km² och dessa är samtliga mycket välbevarade både interiört och exteriört. Det är svårt att hitta en sådan koncentration av välbevarade medeltida kyrkor någon annanstans i världen. Om man till det lägger alla bevarade inventarier från medeltiden och även från 1600- och 1700-talen, så som glasmålningar, kalkmålningar, träskulpturer, inredningar och möbler, blir bilden ännu mer imponerande och svårslagen. De gotländska kyrkorna uppmärksammades redan på 1700-talet i reseberättelser

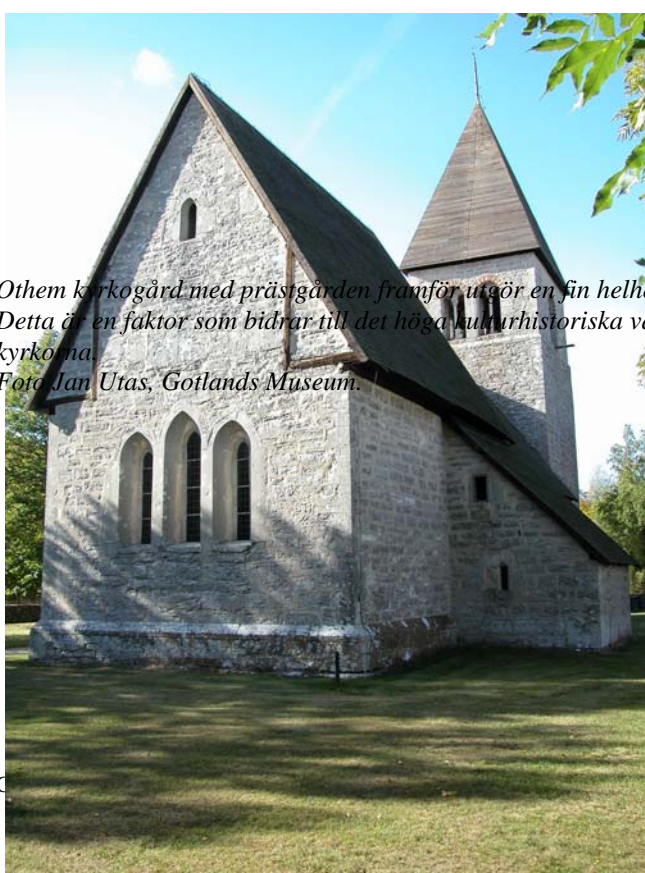
och beskrivningar, som t.ex. av C C Hilffeling och Carl von Linné. På 1800-talet när den verkliga turismen inleddes var Gotland med alla sina fornskatter ett uppskattat turistmål. Konsthistoriker som C G Brunius skrev om de gotländska kyrkorna i ordalag som "Af Gotlands talrika kyrkor finns knappt någon, som ej förtjenar att i konsthistoriskt afseende tagas i närmare skärskådande" (Gotlands konsthistoria av CG Brunius, Lund 1865, i Förordet av del II). Konsthistorikern Jonny Rosvaal skriver att Gotland med sina kyrkor är "en enastående företeelse i den europeiska kristenheten" mycket tack vare att kyrkorna är så välbevarade. År 1926 gav han ut en guide till den gotländska kyrkokonsten eftersom han menade att "Det har blivit mer och mer vanligt, att den bildade turisten vid den gotländska resan ej mindre ägnar sig åt Visby berömda ruiner än även åt de ännu levande medeltida konstmonumenten, de över hela ön spridda nittioen ännu i bruk bevarande kyrkorna med dess inventarier".

*Pågående rengöring av en altarpupp från
Hellvi kyrka på Gotland.
Foto Louise Borgö, Gotlands Museum.*

*Konservator Marianne Gustavsson-Belzacq
lagar och rengör det bysantinska måleriet i
tornbågen i Garda kyrka på Gotland.
Foto Louise Borgö, Gotlands Museum.*

Under 1900-talet har Gunnar Svahnström och Erland Lagerlöf gett ut en modern guide till de gotländska kyrkorna för alla intresserade besökare som strömmar till kyrkorna varje år. Där skriver Gunnar Svahnström "Gotlands många välbevarade medeltidskyrkor, deras arkitektur, skulptur och måleri, har gjort ön till ett lockande konsthistoriskt strövområde för forskare och lekmän från såväl Sverige som utlandet. En sådan koncentration av märkliga kulturminnen möter man eljest knappast på dessa nordliga breddgrader". (Gotlands kyrkor s.9, Arlov 1984).

*Othem kyrkogård med prästgården framför utgör en fin helhetsmiljö kring den medeltida kyrkan. Detta är en faktor som bidrar till det höga kulturhistoriska värdet som tillskrivs de gotländska kyrkorna.
Foto: Jan Utas, Gotlands Museum.*

En utländsk betraktare som kan nämnas är engelsmannen och konsthistorikern T Frances Bumpus som 1908 skrev en bok med titeln "The Cathedrals and Churches of Norway, Sweden and

Denmark" där han nämner de gotländska kyrkorna. "My visit to Gottland was a pleasant surprise to me, I had

no idea that it could open up so rich a mine to the student of almost every branch of ecclesiology (...) In fact there is no rest from church-seeing in Gotland. Scarcely are you released from one, a fresh spire rises through the tree; then second and third. Next to Northamptonshire, the country round Caen, and the valleys of Oise and the Marne, I know no district of Europe more fascinating to the ecclesiologist than this little sea-girt isle." Bumpus hade tidigare skrivit böcker om kyrkorna i England och Wales, norra Frankrike, Rhendalen, norra Tyskland, samt norra Italien.

Medeltida fris på kapitälen i Stenkumla kyrka på Gotland. Foto Jan Utas, Gotlands Museum.

På Gotland arbetar man sedan länge utifrån uppfattningen att de gotländska kyrkorna har mycket stort kulturhistoriskt värde genom sin höga ålder och genom att de i all väsentlighet bevarats intakt sedan byggnadstiden. I programmen som upprättas vid restaureringar av kyrkorna står att tillsammans utgör de gotländska medeltidskyrkorna en omistlig del av vårt kulturarv. (Ur restaureringsprogram för Sanda kyrka av arkitekt Jan Utas, ATA Gotlands Museum). Utländska referenser är mer svårtillgängliga vid en mindre studie som denna.

Särdrag

Särdrag som bidrar till att stärka bilden av att de gotländska kyrkornas höga kulturvärden:

- Planen är i de allra flesta kyrkorna är intakt med mycket få förändringar sedan

Vy över Endre kyrkas kor med trefönstergrupp och synliga takstolar i fasaden. Foto Jan Utas, Gotland Museum.

medeltiden.

- Exteriört har få förändringar gjorts och kyrkorna underhålls konsekvent med traditionella metoder och material.
- Koncentrationen av medeltida kyrkor är mycket hög på liten yta vilket har historiska förklaringar

- Kontinuitet vad det gäller användning, alla används fortfarande som kristna kyrkorum.
- Ett stort bestånd av medeltida målningar, glasmålningar, skulpturer och föremål kompletterar bilden av hur byggnaderna användes på medeltiden.
- Många intakta och värdefulla inredningar från efterreformatorisk tid finns bevarade, främst från 1600- och 1700-talen.

- Många intakta medeltida kyrkogårdar vad det gäller avgränsning och inhägnad samt intressanta nyare anläggningar som speglar kyrkogårdsparkens utveckling under 1800-talet.
- Omgivningar som kompletterar bilden av "kyrkan mitt i byn" med prästgård, skola, gårdar m m

Lagskydd och skötsel

De gotländska kyrkorna och kyrktomten är skyddade av "Lagen om kulturminnen". I kapitel 4 beskrivs att alla kyrkor byggda före 1939 är skyddade av denna lag vilket betyder att alla förändringar i och utanpå kyrkan är tillståndspliktiga. För den närmaste omgivningen kring kyrkan är lagskyddet svagare. En på karta utritad skyddszon kring kyrkogårdsområdena är utmärkt som riksintresse för kulturvården. Detta skydd är ganska diffust då det enda kriteriet är att man inte får påtagligt skada miljön runt kyrkan. Olika sorters riksintressen kan också ställas mot varandra. De

Bebyggelsemiljö kring kyrkan i Burs på södra Gotland. Foto Jan Utas, Gotlands Museum.

flesta kyrkor ligger inte inom planlagda områden på landsbygden. Bygglövsplikten är där svagare än i tätbefolkade områden som har en detaljplan. Idag prövar kommunen endast en förändring i icke planlagda områden mot skyddet för riksintresset och i de fall där det gäller lantbrukbyggnader finns inte ens någon anmälningsplikt. I kommunens pågående arbete med översiktsplanen för Gotland har man föreslagit att vissa riksintresseområden ska kompletteras med områdesbestämmelser, vilket skulle stärka skyddet.

Länsstyrelsen har tillsyn över kyrkorna och hanterar kulturminneslagen. Det betyder att alla förändringar som man önskar göra i kyrkorummet ska godkännas av länsstyrelsen. Små insatser av vård- och underhållskaraktär får utföras utan tillstånd men sker ofta i samråd med länsstyrelsen eller Gotlands Museum. På Gotland finns en speciell organisation för vård- och underhåll av kyrkorna som heter Samfälligheten Gotlands kyrkor. De ansvarar för kyrkobygganden samt den fasta inredningen i kyrkan och övriga byggnader som står på kyrkogården. I Samfälligheten är alla församlingar på Gotland representerade och som verkställande organ fungerar kyrkonämnden med 11 ledamöter. För att kunna finansiera restaureringarna i kyrkorna får Samfälligheten ta ut en kyrkoavgift från Svenska kyrkans medlemmar i stiftet och de får även stiftsbidrag och kyrkoantikvariska ersättning med sammanlagt cirka 23 miljoner kronor per år. Församlingarna ska sköta och vårda de lösa inventarierna samt kyrkogårdsmiljön förutom de byggnader som står på kyrkogården. Detta arbete finansieras främst av kyrkoantikvarisk ersättning men även av kyrkobyggnadsbidraget och frivilliga insatser. För alla större förändringsarbeten kräver länsstyrelsen antikvarisk medverkan av en sakkunnig antikvarie.

Lokal förankring

Samfälligheten Gotland har kallat till byggmöte utanför kyrkan i Hellvi på norra Gotland. Foto Louise Borgö

Intervjuerna är gjorda för att ge en första indikation på det lokala stödet för att nominera de gotländska kyrkorna som världsarv. Kunskapsnivån och djupet i svaren är naturligtvis olika hos dem som

intervjuats eftersom visa är experter inom området och andra mer ytligt bekanta med frågan. Syftet är inte att ge en uttömmande bild av läget utan att lyfta frågan och medvetandegöra den. Utan tvivel kan man dock säga att alla experter är positiva medan kommunala representanter är tveksamma men inte avvisande. De vill ha försäkringar om att en världsarvsförklaring av landsbygdskyrkorna inte lägger en död hand på utvecklingen samt att det inte kommer att innebära stora ökade utgifter för kommunen.

Experter och tjänstemän är insatta i frågan och ser många fördelar och få nackdelar. Högskolan på Gotland lyfter fram att legitimitet och kunskap på det regionala planet om världsarvet kan öka om världsarvet inte längre bara är något som angår de som bor i Visby innerstad, utan hela Gotland. En annan förhoppning är att en eventuell nominering av kyrkorna, ska kunna leda till en större informationsinsats på världsarvet som en bra hemsida om Gotlands världsarv på svenska och engelska. En annan åsikt är att de gotländska kyrkorna är ett mer självklart världsarv än Visby då landsbygdskyrkorna är fungerande och har kvar sitt meningsbärande innehåll. Arkitektur, målningar och skulptur är till stora delar bevarade i sin ursprungliga placering och delvis även funktion. I sammanhanget kan man också nämna att Länsstyrelsen menar att man också bör inkludera kastaler, medeltida prästgårdar och medeltida hus på landsbygden samt ruiner. Då ser man Gotland som en helhet vilket skulle ge en mycket mer fullständig bild av det kulturarv man vill skydda.

Tecknad bild av P A Säve över "Gamle hamn" i världsarvsstaden Visby från 1840-talet.

Forskningen på Högskolan på Gotland skulle påverkas positivt av en nominering. Den skulle till en början troligen först och främst uppmärksamma det utökade världsarvet, men också se helheten, dvs. att det är ett gotländskt världsarv och inte bara Visbys. De gotländska kyrkorna, deras arkitektur, inventarier och konst är redan föremål för forskning men borde kunna utvecklas ytterligare. På Högskolan har det diskuterats ett utbildningsprogram med medeltiden som tema och i en sådan utbildning har kyrkorna och deras konstskatter en given plats. Möjligheter för att få till stånd ett centrum för medeltidsstudier borde kunna bli aktuell och då knytas till Gotland med hjälp av den ökade status som en världsarvsnominering av kyrkorna kunde ge.

De brister och nackdelar man ser är få men några som nämns är att världsarvsutnämningen för Hansestaden Visby faktiskt utnyttjas dåligt som det är idag. Förhoppningen är att en utökning av världsarvsstatusen till att gälla hela Gotland ska kunna få fart på det lokala engagemanget ytterligare. En annan brist i nuläget är den decentraliserade organisationen för församlingarnas ansvar för drift, vård och underhåll av kyrkobyggnaderna. Där behövs ett samlat grepp om en världsarvsutmärkelse ska kunna följas upp på ett fungerat sätt. En världsarvsnominering skulle ställa andra krav på informationsutbudet i kyrkorna som i dag i många fall saknar bra konstvetenskapliga beskrivningar. Handläggare på kommunen som arbetar med sakfrågan ser ett stort problem i att områdena kring kyrkorna endast skyddas av att de är utpekade som riksintressen. För att höja skyddet skulle kommunen behöva göra områdesbestämmelser eller detaljplanera dessa områden, vilket skulle bli kostsamt eftersom det gäller så

många områden. På frågan hur stiftsstyrelsen ser på ägarförhållandena blev svaret att det inte är lätt eftersom varje församling äger sin kyrka. Kyrkorna är varje församlings hjärtesak och de måste få känna engagemang i frågan ute i varje socken. Den nu föreliggande förstudien ska användas till att sätta in församlingar och pastorat i frågan och sedan kan man börja en diskussion. Stiftet ville inte ställa en formell fråga till Riksantikvarieämbetet i detta skedde utan använda förstudien som underlagsmaterial för att kunna väcka en sådan fråga.

Frågor kring vilka resurser man kan lägga på en nominering som kräver omfattande ansökningshandlingar ställdes också. Svaret är att samtliga institutioner måste avsätta särskilda resurser för att kunna driva frågan men också att både experter och tjänstemän i intervjuerna redan idag har sådana arbetsuppgifter att det i viss utsträckning skulle kunna ingå i det ordinarie arbetet. Högskolan på Gotland säger även att de skulle kunna tänka sig att göra ett officiellt uttalande till UNESCO där de förbinder sig att arbeta för forskning och utbildning i världsarvsfrågor. Samfälligheten Gotlands kyrkor har budgeterade medel för utredningsarbete som skulle kunna gå till denna typ av arbete. Inom Gotlands kommun hänvisar man till världsarvskontoret som redan idag arbetar med hanteringen av Visby världsarv.

Andra erfarenheter av att bilda och utöka världsarv

För att få ta del av andras erfarenheter av att bilda världsarv har jag kontaktat ett svenskt blivande världsarv och ett nordiskt världsarv som vill utöka sina gränser. Dessa är Hälsinglands gårdar i Sverige och gruvstaden Røros med omgivning i Norge. Båda var aktuella för utvärdering vid årets världsarvskonferens i Sevilla i Spanien.

Gårdarna i Hälsingland

Hälsingland har i fler år arbetat för att ett antal hälsingegårdar ska bli utnämnda som världsarv. 2005 blev Hälsingegårdarna inskrivna på Sveriges ”tentative list” och i år kom frågan om hälsingegårdarna har förutsättningar att skrivas in på världsarvslistan diskuterades av UNESCO:s världsarvskommitté i spanska Sevilla. Beslutet blev att ansökan bordlades för att ge tid till en viss omarbetning, men diskussionerna bland kommitténs ledamöter ger hopp om framgång vid en kommande ny prövning. Världsarvsansökan omfattar 15 utvalda hälsingegårdsmiljöer fördelade på samtliga sex kommuner i Hälsingland. Hälsingegården som begrepp omfattar ca 1000 gårdar.

Arbetet med världsarvsansökan genomförs och finansieras inom projektet Hälsingegårdar – Världsarv & utveckling. Region Gävleborg är projektägare och medfinansierare är Länsstyrelsen Gävleborg, Läns museet Gävleborg, Hälsinglands

museum och Hälsinglands sex kommuner som fått ta emot olika former av EU-bidrag. Projektets budget ligger på strax över 20 milj. Projektet arbetar för att optimera samhällsnyttan av hälsingegården som kulturarv/världsarv. Arbetet har ett uttalat fokus på landskapets hälsingegårdar som destination och besöksmål. Projektet leds av en styrelse med representanter från både förvaltning, turistnäring och föreningsliv. Inom projektet avser man att genomföra insatser som att färdigställa flera besökscentra, skapa bokningsbara upplevelser, ha en aktuell webbplats, skriva förvaltnings- och utvecklingsplaner och att åstadkomma ett kommunikativt varumärke för hälsingegårdarna. Allt detta ska genomföras mellan juli och december 2009.

Ingela Broström på länsstyrelsen i Gävleborgs län beskriver hur projektet har hanterat opinionsfrågor kring en eventuell världsarvsutnämning. Hon menar att man har fått lägga mycket tid på att informera och samtala om frågan ute i kommunerna. Detta skedde både genom stormöten och i mer informella sammanhang som t.ex. över en kopp kaffe i gårdens kök. Hon ger rådet att inte bara informera en gång utan återkomma fler gånger till ägare, allmänheten och politikerna så att de hinner ta till sig ny information och komma med motfrågor. Kommunpolitikerna i de olika kommunerna i Gävleborgs län var till en början tveksamma bl.a. för att de var oroliga för att världsarvstiteln skulle lägga en död hand på landsbygden men genom att fokusera på utveckling och tillväxt av besöksnäringen är nu samtliga kommuner positiva och vill verkligen att världsarvsutnämningen av Hälsingegårdarna ska bli verklighet.

Världsarvet gruvstaden Røros med omnejd

*Bildkollage med detaljer
från Hälsingegårdar. Foto
Föreningen Hälsingegårdar*

Vy över världsarvet gruvstaden Røros i Norge med kyrkan i fonden.

Foto Fjellfoto grafen bildbyrå

Världsarvet Norge blev 1993

UNESCO-organet ICOMOS att söka för en utvidgning av världsarvets gränser. Det gällde att införliva det omgivande landskapet som varit en förutsättning för utvecklingen av gruvstaden Røros. Norge lämnade in en ny ansökan i februari 2009 där man ansöker om att utöka världsarvet med hyttan "Femundshytta" och en vintertransportled samt en stor buffertzona.

gruvstaden Røros i uppmanade av

Ansökan är omfattande och tar upp alla aspekter på det nu föreslagna området inklusive den del som redan är världsarv. Utöver ren formalia tar man upp Røros historia men även andra kulturhistoriska drag så som vilka konstnärer som levat och verkat här och att det finns en speciell dialekt och en dans kopplad till platsen samt en ännu levande marknadstradition.

I ansökan finns en motivering till varför världsarvet ska utvidgas och man tar även upp den motivering som gavs ursprungligen 1980 för Røros. Man konstaterar att både nomineringshandlingarna och ICOMOS utvärdering var mycket basala på 1980-talet. En del beskrivningar och definieringar av de kulturhistoriska värdena saknas och tas därför med i denna ansökan. Samma kriterier som gällde för gruvstaden Røros föreslås också gälla för de områden som berörs av utvidgningen tillsammans med förklaringen av det nya områdets "outstanding universal value". På motiveringen följer en komparativ analys som tar upp andra gruvstäder med ett bevarat kulturlandskap i Norge samt i andra delar av världen. Det blir sammanlagt åtta olika platser som idag är världsarv och nu jämförs på en lista. Städer med träbebyggelse jämförs också. Framst finns denna tradition i Skandinavien men även andra städer på världsarvslistan tas upp i t.ex. Kanada och Chile. Utvärderingen består av korta beskrivande texter om varje plats och en mening om skillnaden mot kulturarvet Røros. Sedan tas integritet och autenticitet upp och här konstateras det höga bevarande värdet som dessutom ökar med de nya gränserna då man förstår mer av platsens utvecklingshistoria och funktion i historisk tid.

Man beskriver också objektets bevarandestatus och olika riskfaktorer så som turismen, miljöförstöring, naturkatastrofer som kan påverka det framtida världsarvet. Det är främst plan och bygglagen som reglerar förändringar i

området. Stora förändringar har just antagits till denna lag i Norge och kommer att träda i kraft den 1 juli 2009. Man tar också upp alla planer som är antagna och kommer att påverka området samt finansiering för att kunna sköta om kulturlandskapet. Dessutom redovisas vilken expertis som finns att tillgå samt utbildningar som stödjer nyrekrytering och forskning. De sista två kapitlen handlar om tillsyn och dokumentation.

Slutord

De gotländska kyrkorna har ansetts märkvärdiga under mycket lång tid. De har haft en särställning och prioriterats ur ett nationellt perspektiv, t.ex. genom att staten beslutat om rikskollekt för restaureringsarbeten. Den lilla gotländska församlingens tunga ansvar att underhålla alla medeltida kyrkor resulterade 1984 i Samfälligheten Gotlands kyrkor. En unik konstruktion för Gotland som skapades för att kunna garantera en kontinuerlig vård och underhåll för dessa kulturskatter. Att de gotländska medeltidskyrkorna är unika och märkvärdiga i Sverige är nog bortom allt tvivel men har de ett globalt värde? Kan kyrkorna platsa på en världsarvslista precis som Visby Hansestad? Vid en första genomlysning finns det olika argument som talar för att de gotländska kyrkorna skulle kunna föras upp på UNESCO:s världsarvslista.

Det finns många och starka argument för de gotländska kyrkornas höga kulturhistoriska värden och den historiska kopplingen till Visby världsarv. Den globala strategin kräver visserligen man ska vara restriktiv med nya världsarv som ligger i Europa och kristna minnesmärken men om man önskar man utvidga ett befintligt världsarv så blir den globala strategin inte så intressant i sammanhanget. Då fokuserar man istället på att historiskt och kulturellt koppla de gotländska kyrkorna till Hansestaden Visby och ser Gotlands medeltida arv som en helhet. Även en sådan process kräver dock en helt ny ansökan men skulle aldrig kunna riskera Visbys världsarvs status.

Stödet för frågan är relativt starkt men kan stärkas ytterligare genom att man informerar och propagerar för att nomineringen är möjlig att genomföra, och att den är viktigt för Gotland. Man kan hävda att den är viktigt för Gotland därför att en världsarvsutvidgning stärker hela ön som besöksmål. Att vara ett attraktivt besöksmål är ett av Gotlands viktigaste mål för att öka tillväxten. En annan viktig aspekt är att det öppnar nya möjligheter att fördjupa forskningen kring kyrkorna. Det kommer att inverka positivt på Högskolan på Gotland som är ytterligare en betydande faktor i det gotländska samhället. Kyrkorna som byggnader är idag välomhändertagna och skyddade men verksamheten i dem kan vara hotad på sikt. Kyrkornas 1000-åriga roll som levande centrum i socken och aktiv kultplats försvinner om det inte finns ett starkt intresse som engagerar människor på olika sätt. En världsarvsnominering kan inte fylla ett avfolkat gudstjänstrum men kan

bidra till att öka intresset för platsen och rummet så att de som verkar på landsbygden ser möjligheter för framtiden. Möjligheter till ökad kulturturism och därmed en levande landsbygd ökar.

Erfarenheterna från att nominera hälsingegårdarna i Gävleborgs län visar att det är mycket viktigt med återkommande information och dialog om vad det innebär att bli världsarv. Dialog måste föras på flera plan och på olika sätt med bl.a. ägare, entreprenörer och politiker. Det är viktigt att frågan har en folklig förankring och att arbetet inte drivs enbart av myndigheter. Fokus kan som i Hälsingland läggas på utveckling av besöksnäringen och ökad tillväxt för landsbygden. Då ger man större mening till världsarvsfrågan för fler. Utvidgningen av världsarvet Røros i Norge är ett aktuellt nordiskt exempel som kan inspirera det gotländska arbetet. Intressanta drag i den nu inlämnade ansökan som jag vill peka på är att området främst regleras av Norges motsvarighet till PBL precis som områdena kring de flesta gotländska kyrkor. Intressant är också att man tar upp flera olika kulturyttringar som är utmärkande för Røros med omnejd, som språk, dans och historiskt återkommande evenemang. Man kan också se att den komparativa analysen är begränsad till liknande kulturmiljöer som också är världsarv vilket gör den arbetsinsatsen hanterlig.

Det är klart att vid en nomineringsprocess ska omfattande ansökningshandlingar lämnas in. De ska bl.a. bestå av information om historik, autenticitet, kartor och motivering av objektets världsarvsstatus. Men för att kunna stata en nomineringsprocess måste först RAÄ ta upp utvidgningen av världsarvet Hansesstaden Visby på sin preliminära lista. Det beslutet tas när lokala representanter från Gotland ställer en formell fråga till myndigheten. Därför gäller det att ha en stark opinion för frågan hos politiker och hos ägarna dvs. ute i församlingarna. För att arbeta med opinionsfrågorna kan Visby stift initiera en styrgrupp med representanter från olika delar av samhället som kan driva arbetet framåt. Denna styrgrupp bör ha en arbetsgrupp som utför det praktiskt arbetet.

Nedan har jag listat en del områden som bör fördjupas vid en nomineringsprocess. Det kan vara en utgångspunkt för nästa steg i utredningen:

- Avgör vad som bör tas med av bebyggelse och strukturer kring kyrkorna. Det kan vara främst själva kyrkobyggnaden med tomt men även rester av medeltida bebyggelse kring kyrkorna som prästgårdar och gårdar, grindstolpar, brunnar m m
- Fundera på om kyrkoruinerna på landsbygden bör tas med i ansökan.
- Utred noga vad som är ett tillräckligt lagskydd för att det tänkta världsarvet. Kyrkobyggnaden och tomten har ett starkt lagskydd och förändringar av omgivande bebyggelse regleras av PBL men det är viktigt

att ta reda på om det räcker.

- Gör en prognos för vilka ekonomiska resurser som kommer att finnas för att vårda och underhålla kyrkorna framöver. Det kan komma att förändras då mycket av detta arbete sker med statliga medel idag.
- Jämförande analyser med andra områden med medeltida kyrkor bör göras, både i Sverige och internationellt. I första hand gäller det områden som finns med på världsarvslistan, så som man gjort i ansökan för utvidgningen av världsarvet Røros i Norge.
- Kyrkornas historia och deras kulturvärden och kopplingen till Hansestaden Visby måste definieras.
- Påverkan på organisation och struktur inom Visby stift och för den enskilda församlingen bör utredas.
- Det gotländska samhällets möjligheter att använda en ev. världsarvsutnämningen av kyrkorna med omnejd som en tillväxtfaktor kan vara en viktig del av opinionsarbetet och framtida möjligheter att underhålla ett stort världsarv. Därför bör det bli föremål för en särskild undersökning.

Visby 17 augusti 2009

Louise Borgö

Litteratur om de gotländska kyrkorna i urval

Gotlands kyrkor, Erland Lagerlöf och Gunnar Svahnström, 1991

Gotland och Bysans, Erland Lagerlöf, 1999

Gotländsk stensulptur från gotiken, Erland Lagerlöf, 1975

Gotländska stensemästare av Andreas Lindblom och Gunnar Svahnström, 1959

Gotländskt arkiv

Sveriges kyrkor, Gotland.

Gotlands konsthistoria, del 1-3, Carl Georg Brunius, 1864-1866

Sakramentsskåpen i Gotlands medeltida kyrkor, Karl-Gustaf Gerok, 1995

Medeltida ristningar i Gotlands kyrkor, Uaininn O'Meadhra,

Die Kirchen Gotland, Jonny Roosval, 1911

Die Steinmeister Gottlands, Johnny Roosval, 1918

Boken om Gotland, *Den kyrkliga konsten under medeltiden*, 1945

Den gotländske ciceronen, Jonny Roosval, 1950

Gotlands kyrkokonst, Jonny Roosval, 1952

Medeltida konst i Gotlands fornsal, Jonny Roosval, 1928

Medeltida skulptur i Gotlands fornsal, Jonny Roosval, 1925

Donatorer och djävlar i Gotlands medeltida kyrkor, Torsten Svensson

Från Gotland till Estland, Kersti Markus, 1999

Gotländska kyrkoinventarier Sune Ambrosiani, 1912

Cronica Guthilandorum, Hans N Strelow, 1633, utgiven i Visby 1978.

Gotlandica, utgiven i Visby 1933 (Taxuslistan)

Länkar

www.unesco.org

Unescos webbplats med information kring världsarvslistan och arbetet med världsarven. Här finns också alla relevanta dokument som reglerar världsarven i pdf-format för utskrift.

www.unesco.se

Detta är det svenska Unescorådets webbplats med bl.a. Frågor och svar om världsarv.

www.raa.se

Riksantikvarieämbetets webbplats med allmän information om de svenska världsarven m m

www.svenskakyrkan.se

Här hittar man mer information om Visby Stift, beställaren av förstudien.

www.gotland.se

Gotlands kommuns hemsida som innehåller en artikel om världsarvet Hansestaden Visby.

www.halsingegardar.com

En webbplatsen för projektet *Hälsingegårdar – världsarv och utveckling* som är till för att mobilisera Hälsingland för ett kommande världsarv, så att landskapet skall kunna ta tillvara de möjligheterna som då uppkommer.

www.worldheritageroros.no

En informativ hemsida för världsarvet Røros i Norge som berättar om dess historik och de lokala biblioteken samt museet samarbetar för att sprida information. Här finns också ett antal filmklipp från platsen.

Tack till alla som har medverkat i förstudien med åsikter och synpunkter:

Eva Nypelius, Gotlands kommun

Bo Dahlöf, Gotlands kommun

Lars Grönberg, Gotlands kommun

Tor Broström, Högskolan på Gotland

Petra Eriksson, Högskolan på Gotland

Mattias Legnér, Högskolan på Gotland

Eva Nodin, Högskolan på Gotland
Evert Lindkvist, Högskolan på Gotland

Hela stiftstyrelsen Visby Stift och särskilt tack till
Torsten Svensson och Gunhild Ankre för praktisk hjälp

Joakim Hansson, Länsstyrelsen på Gotland

Torsten Gislestam, Samfälligheten Gotlands kyrkor

Lars Sjösvärd, Gotlands Museum
Johan Gardelin, Gotlands Museum

Margareta Gavatin, Riksantikvarieämbetet
Gert Magnusson, Riksantikvarieämbetet

Ingela Broström, länsstyrelsen Gävleborg

Odd Sletten, Røros Museum, Norge